

ДІЯЛЬНІСТЬ Л. М. СЛАВІНА В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД

Стаття присвячена вивченню внеску відомого вченого, археолога й антикознавця, члена-кореспондента АН УРСР Лазаря Мойсейовича Славина в розвиток пам'яткоохоронного руху в галузі збереження археологічної спадщини УРСР в післявоєнний період. У статті розглянуто різні форми та напрямки діяльності вченого в галузі охорони та збереження археологічних пам'яток України. Особлива увага приділяється вивченню участі Л. М. Славина у створенні та діяльності громадських організацій, які займалися охороною пам'яток.

Ключові слова: археологія, охорона пам'яток, археологічна спадщина, антикознавство, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Одеське археологічне товариство, музейна справа.

Статья просвещенна изучению вклада в развитие памятникоохранного движения в сфере сохранения археологического наследия УССР в послевоенный период известного ученого, археолога и антиковеда, члена-корреспондента АН УССР Лазаря Моисеевича Славина. В статье рассматриваются разные формы и направления деятельности ученого в области охраны и сохранения археологических памятников Украины. Особое внимание уделено изучению участия Л.М. Славина в создании и деятельности общественных организаций, занимающихся охраной памятников.

Ключевые слова: археология, охрана памятников, археологическое наследие, антиковедение, Украинское общество охраны памятников истории и культуры, Одесское археологическое общество, музейное дело.

The article is devoted to the research of the contribution to the development of monument protection movement in the field of protection and preservation of archaeological heritage of USSR in post-war period of the famous scientist, archaeologist, corresponding member of USSR Academy of Sciences - Lazarus Slavin. The article discusses various activities of the scientist in the field of archaeological monuments protection and preservation in Ukraine. Particular attention is paid to the participation in creation and activity of civil society organizations involved in the protection of monuments of Lazarus Slavin. Three main activities of L.M. Slavin in branch of protection and preservation of archaeological sights of Ukraine are investigated: the actions directed on protection of archeology sights in a practical way, first of all Olviia; creation of methodical and training materials for study and training the pupils and students to techniques of the sights protection actions; participation and management of organizations which were engaged in protection of archeology sights. It is noted that in the scientific activity L. M. Slavin constantly addressed to the subject of the sights protection researches both on theoretical, and at the practical level. Besides L. M. Slavin cultivated respect for historical sights at the pupils and students. Lazar Moiseevich played an important role in formation of archaeological and others the sights protection public organizations. L. M. Slavin's activity belongs to actions of the practical direction as heads of Olviyskaia archaeological expedition, and also his work as director of the National historical and archaeological park «Olviya». Besides the scientist was involved also the different state commissions of the actions directed on realization the sights protection in Ukraine.

Keywords: archaeology, protection of monuments, heritage, antiquity, Ukrainian society of the protection of history and culture, Odessa Archaeological Society, museum affair.

Постановка проблеми. Важливим завданням історичної науки, й археології зокрема, є не тільки дослідження історичних пам'яток, але й їх охорона. Друга половина ХХ ст. пов'язана зі стрімким розвитком пам'яткоохоронних досліджень на різних рівнях – від місцевих досліджень до створення всесвітніх організацій з охорони історичної спадщини. Окрім того, важливим фактором є і підготовка спеціалістів з охорони пам'яток у ВНЗ. Пам'яткоохоронні дослідження в археології УРСР у повоєнну добу тісно пов'язані з діяльністю Л. М. Славина – члена-кореспондента АН УРСР, кандидата історичних наук, засновника і багаторічного керівника кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка.

Аналіз актуальних досліджень. Слід зазначити, що окремих робіт, присвячених питанню діяльності члена-кореспондента АН УРСР Л. М. Славина у сфері охорони історичних пам'яток в українській історіографічній науці немає. Але дана проблема частково висвітлюється в контексті досліджень таких авторів, як Г. Г. Мезенцева [2], Л. М. Славін [4], С. Б. Буйських [9], І. Т. Черняков [13], О. М. Присяжнюк [14], І. Б. Клейман [16], С. Б. Охотников [20], Л. О. Бойко [22] та інші. У своїх роботах вони розглядали лише окремі аспекти нашої проблеми. Таким чином, відсутність праць із досліджуваної нами проблеми визначає актуальність даної статті.

Мета статті полягає в аналізі основних форм і напрямів діяльності члена-кореспондента АН УРСР Лазаря Мойсейовича Славина в галузі охорони та збереження археологічних пам'яток

України, а також у висвітленні питання реалізації ним створення та керівництва діяльністю громадських організацій, які займалися охороною пам'яток.

Виклад основного матеріалу. Професійна діяльність Лазаря Мойсейовича Славіна була підпорядкована меті комплексного вивчення археологічних пам'яток. Окрім безпосереднього вивчення, музеєфікації та опублікування результатів досліджень пам'яток, Лазар Мойсейович працював над створенням системи їх охорони на державному рівні. Сам Л. М. Славін зазначав: «Однією з важливих ділянок культурного будівництва в нашій країні є охорона і збереження пам'яток культури – історії, археології, культури та мистецтва» [3, арк. 146]. Продовжуючи свою думку, Лазар Мойсейович наголошував, що «багатогранне творче життя кожного народу так чи інакше відобразилося в найрізноманітніших пам'ятках. Де б не жила людина на протязі всієї своєї історії, скрізь на невеликій глибині під сучасною поверхнею, а то й на самій поверхні збереглися у різноманітних формах сліди її діяльності, її таланту, її неухильного розвитку» [1]. І як висновок із цього випливає, що «пам'ятки культури, цінність яких не може вимірюватись будь-якими грошима та золотом, становлять національну гордість кожного народу, підносять ще вище його славу і велич» [1].

Розглядаючи пам'яткоохоронний аспект діяльності Л. М. Славіна, автор визначає три його основні напрями: заходи, спрямовані на охорону пам'яток археології на практиці (в першу чергу Ольвії та її хори); створення методичних і навчальних матеріалів для ознайомлення та навчання учнів і студентів методикам пам'яткоохоронних заходів; участь і керівництво організаціями, які займалися охороною пам'яток археології. До заходів практичного спрямування належить, у першу чергу, діяльність Л. М. Славіна як голови Ольвійської археологічної експедиції з 1936 до 1966 рр. [2, с. 95], а також на посаді директора Державного історико-археологічного заповідника «Ольвія» з початку 1950 по 1951 р. [3, арк. 29]. Л. М. Славін писав у той час: «Перед археологами, що вивчають Ольвію, стоїть багато завдань... треба продовжувати систематичні розкопки стародавнього міста і його некрополя. Другим завданням археологів є продовжувати розкопки городищ і селищ, що оточували Ольвію, що входили до складу Ольвійської держави. Третє, не менш важливе завдання – продовжити вивчення та публікацію відкритих пам'ятників Ольвії, щоб зробити їх надбанням науки, широкої громадськості» [4, с. 78].

Після Другої світової війни, коли до заповідника вперше повернулися археологи в 1946 р., було необхідно оцінити масштаби завданої шкоди та почати відновлювати роботу заповідника й експедиції. Л. М. Славін у свої доповідній записці залишив опис стану Ольвії. Вчені застали розкопи занедбаніми, частково зруйновано було давні фундаменти. На території заповідника німці залишили земляні укріплення та споруди, які врізалися в досліджені і недосліджені пам'ятки. При цьому значної шкоди було завдано і господарській частині заповідника, адміністративним та підсобним спорудам, а також «німці вивезли з Ольвії музей заповідника, де були зібрані експонати для екскурсантів, і зразки всіх груп знахідок, які зустрічаються при розкопках. В цілому Ольвійському заповіднику, справі вивчення Ольвії та греко-скіфського періоду давньої історії України завдано величезної шкоди» [5, арк. 4–6].

Перед колективом експедиції та заповідника постають першочергові завдання: відновлення науково-дослідної роботи заповідника, реконструкція господарських і науково-допоміжних споруд, реставрація та консервація пам'яток. У 1946 р. було відновлено: бібліотеку, музей, польові лабораторії (фото, камеральні), реставровано приміщення для камеральної обробки матеріалу, їдальню, гуртожиток і т. д. Окрім того, за сприяння Л. М. Славіна була розширена й матеріально-технічна база експедиції, зокрема придбано автомобіль. Було відновлено й екскурсійну діяльність. У 1946 р. в Ольвії вже побувало близько 800 екскурсантів [1].

Уже за 1946–1947 рр. Ольвійський державний історико-археологічний заповідник відновлює свою діяльність на довоєнному рівні. Активно публікуються результати досліджень, покращується матеріально-технічна база. Заповідник продовжує свою діяльність як навчально-виробнича база практики, в тому числі й для КДУ імені Т. Г. Шевченка [6, арк. 1–4]. 2002 року Державний історико-археологічний заповідник «Ольвія» отримав статус національного [7].

Окрім вивчення Ольвійського городища, Л. М. Славін першим з ольвійських дослідників починає вивчати разом із городищем і некрополем стаціонарно ще і ольвійське сільське оточення. Зокрема, за 1946–1951 рр. під час діяльності експедицій, якими керував Л. М. Славін – Ольвійської, Буго-Дністровської, Снігурівської, Інгулецької – було зібрано матеріал для складання археологічної карти Нижнього Побужжя та зафіксовано понад 100 пам'яток античної доби [8, с. 15].

У 1949 році при Президії АН УРСР відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР від 30 грудня 1948 року «Про заходи по поліпшенню охорони пам'яток культури на території УРСР» була створена Науково-методична рада з охорони пам'яток культури УРСР. Головою цієї Ради призначено П. П. Єфименка, а Л. М. Славін стає заступником голови [9, с. 140].

Педагогічна діяльність Л. М. Славіна була спрямована на комплексну підготовку спеціалістів у галузі археології. Окрім керівництва кафедрою археології та музеєзнавства КДУ імені Т. Г. Шевченка його цікавила й організація гуртків школярів, що цікавляться археологією. «Пам'яток історії та культури в нашій країні так багато, що успішно справитися з цією роботою можна лише тоді, коли широкі кола радянських громадян, в тому числі і наша молодь, подаватимуть у цій справі необхідну допомогу» [10, с. 64]. Саме цій меті було підпорядковане написання кількох друкованих робіт, в тому числі присвячених теоретичним і методичним засадам охорони пам'яток історії, культури та мистецтва для школярів і студентів: «Археологічні пам'ятки, їх вивчення і охорона» (К., 1950 р.), «Нариси музейної справи» (у співавторстві з М. М. Бондарем та Г. Г. Мезенцевою. – К., 1959 р.), «Археологічний гурток у школі» (К., 1959 р.), «Археологічне вивчення рідного краю» (К., 1960 р.).

Л. М. Славін, як керівник Ольвійської експедиції та завідувач кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка, протягом багатьох років тісно співпрацював з Одеським археологічним музеєм та Одеським державним університетом імені І. І. Мечникова. Ця теза підтверджується і тим, що практику в Ольвії, крім студентів КДУ імені Т. Г. Шевченка, проходили студенти багатьох вищих навчальних закладів, зокрема Одеського державного університету. Наприклад, у звіті про діяльність Ольвійського заповідника за післявоєнну п'ятирічку (1946–1950 рр.) йдеться: «Слід відзначити велику роботу заповідника «Ольвія» з підготовки нових кадрів археологів. Ольвія завжди славилася, як одна з кращих археологічних шкіл нашої країни. Щорічно тут проходять археологічну навчально-виробничу практику студенти історичних факультетів ряду університетів, а також співробітники музеїв, що мають ольвійські відділи та експозиції, і колекції» [12, арк. 7–8].

Протягом багатьох років існування Ольвійської експедиції постійну участь у дослідженнях пам'ятки брали співробітники Одеського археологічного музею. Але під час сталінських чисток та у війну практично було втрачено Одесу як науковий археологічний центр. Сам археологічний музей майже перестав досліджувати античні пам'ятки, а предмети цього періоду, що перебували в колекціях музею трактувалися як предмети культур «стародавніх фашистських завойовників-колонізаторів, що поневолювали місцеві племена скіфів та слов'ян» [13, с. 75].

З ініціативи Одеського археологічного музею за часів хрущовської «відлиги» наприкінці 1950-х рр. почалося відродження Одеського археологічного товариства, основним завданням якого мало стати вивчення, дослідження й охорона археологічних пам'яток Одещини. Ідейними натхненниками стали представники ще довоєнної плеяди одеських археологів М. Ф. Болтенко та М. С. Синицин, розпочавши з відновлення позицій музею, а згодом і відновивши наукове об'єднання при ньому. Оскільки процес організації товариства вимагав пройти затвердження у ряді установ з отриманням дозволів (від ЦК КПУ, Ради Міністрів республіки, Міністерства культури до місцевих установ – обкому та міському), тому до Л. М. Славіна, який був відомим фахівцем, членом-кореспондентом Академії наук УРСР, мав безпосереднє відношення до Музейної ради Міністерства культури УРСР, звернулися представники одеської наукової спільноти з проханням про допомогу [13, с. 76]. Ідею створення такого Товариства у своїх листах до Організаційного комітету майбутньої організації (до якого входили М. Ф. Болтенко, М. С. Синицин, Л. М. Славін, О. Г. Сальніков, П. О. Каришковський та інші) підтримали 25

видатних археологів СРСР [14, с. 15–18], також вони зголосилися брати активну участь у його роботі.

У травні 1959 року відбулись організаційні збори, в яких узяли участь 86 вчених, краєзнавців, студентів практично з усього Радянського Союзу. Після затвердження статуту Товариства 16 жовтня 1959 року пройшли вибори членів правління організації, одним з яких став Лазар Мойсейович. Також він обіймав посаду заступника голови Одеського археологічного товариства разом із заступником директора Одеського археологічного музею. Головою було обрано директора Одеського археологічного музею М. С. Синицина, з яким Лазар Мойсейович працював в Ольвійській експедиції ще до війни. Офіційно створення організації було затверджене 16 жовтня 1959 року рішенням Одеського облвиконкому.

Одеське археологічне товариство активно вело як пошуково-дослідну, так і видавничу діяльність. Друкованим органом стає науковий журнал «Записки Одесского археологического общества». Перший його номер виходить в 1960 році, де на титулі стоїть № 1, а в дужках – № 34, як продовження дореволюційного журналу Одеського товариства історії та старожитностей. У першому номері виходить стаття Л. М. Славина, присвячена періодизації досліджень Ольвії [15, с. 47–59]. Його робота як члена редколегії, за спогадами колег, не була номінальною [16, с. 69–70]. Окрім написання статей, вчений залучав до написання своїх колег і брав участь у редагуванні й підготовці до друку збірника «Записки Одесского археологического общества», що вийшов друком у 1960 році та складався з двох томів [17; 18]. До того ж учасники конференцій товариства мали змогу друкуватися у «Кратких сообщениях Одесского археологического музея». І. Б. Клейман згадує, що Л. М. Славін не тільки сам готував туди статті [19], бажаючи підтримати видання музею, але й порадив і йому надрукувати свою розвідку [16, с. 69].

Важливу роль у популяризації археологічної науки відігравали і конференції, які були організовані товариством у 1961, 1963, 1966, 1972, 1975 рр. Л. М. Славін брав у них участь до своєї смерті в 1971 році. Прикладом проведення таких конференцій можуть бути збори в 1961 році, де були присутні Л. М. Славін, В. Ф. Гайдукевич, П. І. Борисковський, І. Б. Брашинський, О. М. Карасьов, Д. Б. Шелов, І. Б. Зеест та інші [16, с. 71]. На цій конференції були заслухані доповіді про найсвіжіші результати археологічних розкопок, які ще не були опубліковані, а також були проведені дискусії, присвячені різним методикам археологічних польових досліджень. Також в рамках цих конференцій проводилися ознайомчі поїздки по відомим археологічним пам'яткам, зокрема до Ольвії та на Березані, дослідженнями яких і керував учений [20, с. 67]. Лазар Мойсейович сам проводив екскурсії Ольвією спільно з Оленою Іванівною Леві.

Проте після створення інших пам'яткоохоронних організацій, наприклад Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, які виконували фактично ті самі функції, але по всій території УРСР зі своїми регіональними відділеннями, активність Одеського археологічного товариства зменшується, але не занепадає. Організація існує і до сьогодні, проводячи різні заходи з охорони археологічної спадщини.

У грудні 1966 р. засновано як добровільну громадську організацію Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. У Статуті Товариства пам'ятки чітко поділялися за видами на історичні, археологічні, архітектурні, історії техніки, військової справи, мистецтва, етнографічні, письменництва [21]. Основною метою діяльності товариства став громадський контроль над охороною історичної та культурної спадщини. Однією із секцій стала секція археологічних пам'яток, до роботи якої долучилися відомі українські археологи та музейники (Д. Я. Телегін, С. Д. Крижицький, П. П. Толочко та інші). Л. М. Славін виконував обов'язки заступника голови від заснування секції до своєї смерті у листопаді 1971 р. Головною метою УТОПК стає залучення населення до збереження й охорони культурної спадщини через пропаганду, громадський контроль і сприяння роботі державних органів. Важливу роль в провадженні цих видань відігравали й видання УТОПК – методичні рекомендації, науково-популярні статті, брошури [22, с. 211–221]. Окрім того, спільно з науково-методичною Радою із

пропаганди пам'ятників історії та культури розробляється тематика створення науково-популярних і документальних фільмів про пам'ятки археології України [23, арк. 26–39].

Окремо слід відзначити проект створення «Положення о комитете археологов-античников СССР» [23, арк. 44–45], в якому зазначені пропозиції для покращення взаємодії на міжреспубліканському та всесоюзному рівні, координації археологічних досліджень у галузі антикознавства та популяризації наукових знань з античної археології. Одним з основних завдань Комітету стало «обсуждение состояния охраны античных археологических памятников (городов, поселений, могильников и др.), всемерное содействие улучшению состояния и методологических приемов консервации и реставрации».

Також цікавим є проект пересувної виставки «Археологические памятники Украины» [23, арк. 20–25]. Проект цієї виставки передбачав висвітлення всіх періодів давньої історії України (від палеоліту до археологічних пам'яток козацької доби) на 12 тематичних стендах. В основу цієї експозиції лягли креслення, фотографії та малюнки найбільш характерних пам'яток відповідних археологічних епох. Стенди оформлювалися у вигляді таблиць ілюстрацій. Самі стенди групувалися за хронологічним принципом (Кам'яна доба, мезоліт, неоліт, енеоліт, бронзова доба, скіфо-сарматська доба, пам'ятки античної доби, давньоруські міста, середньовічна та козацька археологія). Окрім зображень речових знахідок, на стендах розміщувалися археологічні карти з пам'ятниками відповідної епохи та короткий текст, який характеризував конкретну археологічну епоху. Окремий стенд займала основна література з археології УРСР. Також зусиллями археологів, у першу чергу С. Д. Крижицького, було розроблено спільно з відділом музеїв і охорони пам'ятників Міністерства культури УРСР охоронні для пам'яток археології, які використовують і сьогодні.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, пам'яткоохоронні дослідження в українській археології в післявоєнну добу тісно пов'язані з діяльністю Л. М. Славіна – члена-кореспондента АН УРСР, кандидата історичних наук, засновника і багаторічного керівника кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету імені Т. Г. Шевченка. У своїй науковій діяльності Л. М. Славін активно звертався до теми пам'яткоохоронних досліджень як на теоретичному, так і на практичному рівні. Окрім того, Л. М. Славін виховував повагу до пам'яток і в своїх учнів та студентів. Важливу роль Лазар Мойсейович відіграв і в становленні археологічної секції УТОПШ та інших пам'яткоохоронних громадських організацій. Учений долучився і до роботи державних рад і комісій, спрямованих на пам'яткоохоронні заходи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 17. ПФ Славіна Л. М. – Спр. 145. Звіт про роботу Державного історичного заповідника «Ольвія» АН УРСР за 1946 р. – 17 арк. – Арк. 13–15.
2. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України / Г. Г. Мезенцева. – Чернігів: Сіверянська думка, 1997. – 95 с.
3. Архів відділу кадрів Інституту Археології НАН України. – Личные дела сотрудников института, уволенных в 1972 году. Буквы С-Я, № 28, 1972 рік, Славин Л. М. Личный листок по учету кадров. Без нумерації.
4. Славин Л. М. Здесь был город Ольвия / Л. М. Славин. – Киев: Наук. думка, 1967. – 78 с.
5. Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України. – Ф.Адміністративні матеріали 1946/47. – Спр. 47. Отчет о работе Государственного Исторического заповедника «Ольвия» Академии Наук УССР за 1946 г. – 16 арк. – Арк. 4–6.
6. Державний архів міста Києва. – Ф. Р. 1246. Київський національний університет імені Т. Г. Шевченка. – Оп. 13. Історичний факультет. – Спр. 104. Текстові звіти та доповідні записки про археологічну практику та другу канивську археологічну експедицію студентів археологів за 1947–48 рр. – 8 арк. – Арк. 1–4: Отчет о археологической производственной практике студентов исторического факультета Киевского Государственного Университета им. Т. Г. Шевченко, специализирующихся по археологии.
7. Указ Президента України № 36/2002 від 17 січня 2002 року «Про надання Державному історико-археологічному заповіднику "Ольвія" статусу національного».
8. Буйських С. Б. Л. М. Славін і дослідження хори Ольвійської держави / С. Б. Буйських // Археологія. – 1997. – № 4. – С. 15–24.
9. Історія Національної академії наук України. 1946–1950: Частина 2. Додатки. Протокол № 15 засідання Президії АН УРСР / упоряд.: Л. М. Яременко, С. В. Старовойт, О. М. Березовський, В. А. Кучмаренко; редкол.: О. С. Онищенко (голов. ред.) та ін.; НАН України, Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського. – К., 2008. – С. 140.

10. Славін Л. М. Археологічне вивчення рідного краю / Л. М. Славін. – К., 1960. – 64 с.
11. Бондарь Н. Н. Нариси музейної справи / Н. Н. Бондарь, Г. Г. Мезенцева, Л. М. Славін. – К.: Наук. думка, 1959. – 247 с.
12. Науковий архів ІА НАН України. – Ф. 17. ПФ Славина Л. М. – Спр. 147. Плани і звіти роботи заповідника «Ольвія» (1946–75 рр.). – Арк. 1–18. Заповідник «Ольвія» в першій післявоєнній п'ятилітці (1946–50).
13. Черняков І. Т. Хрещений батько «одеської» археології / І. Т. Черняков // Мир Ольвіи. К 90-літтю проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 74–77.
14. Присяжнюк О. М. Одеський археологічний музей та Одеське археологічне товариство у вивченні пам'яток археології на Одещині 1945–1991 рр. / О. М. Присяжнюк // Сіверщина в історії України : зб. наук. праць / Нац. заповідник «Глухів»; Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК. – К.; Глухів, 2009. – Вип. 2: матеріали Восьмої науково-практичної конференції «Сіверщина в історії України» (м. Глухів, 15–16 жовтня 2009 р.). – С. 15–18.
15. Славін Л. М. Основные этапы изучения Ольвии / Л. М. Славін // Записки Одесского археологического общества. – 1960. – Т. 1 (34). – С. 47–59.
16. Клейман И. Б. Л. М. Славін в моей памяти / И. Б. Клейман // Мир Ольви. К 90-літтю проф. Л. М. Славина. – К., 1996. – С. 69–72.
17. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М. Синицина. – Одесса, 1960. – Т. 1. – 385 с.
18. Записки Одесского археологического общества / Под ред. М. Синицина. – Одесса, 1961. – Т. 2. – 216 с.
19. Славін Л. М. Раскопки западной стороны ольвийской агоры в 1960 г. / Л. М. Славін // Краткие сообщения Одесского университета и Одесского археологического музея за 1960 г. – Одесса, 1961. – С. 31–33.
20. Охотников С. Б. Археология в Одессе / С. Б. Охотников. – Одесса: СМІЛ, 2010. – 160 с.
21. Статут Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. – К.: Рокитнянська друкарня, 1968. – 19 с.
22. Бойко Л. О. Видавнича діяльність Українського товариства охорони пам'яток історії та культури як джерело вивчення пам'яток охоронної справи в Україні / Л. О. Бойко // Праці Центру пам'ятокознавства: Збірник наукових праць / Титова О. М. (гол. ред.), Акуленко В. І., Гриффен Л. О. та ін. / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 17. – К., 2010. – С. 211–221.
23. Науковий архів ІА НАН України. – Ф. № 17 ПФ Славина Л. М. – Спр. 154 Матеріали Товариства по охороні пам'яток (1967–71 рр.). Постанови, рішення, листування з музеями та ін. – 143 арк.